مصلح جلالی

عبداللهی کوری خەبابی کوری ارث کە باوکی سەحابەبوو خۆشی لە مەدائن نوێنەری علی بوو . . کاتێك شوراتەکان هەڵیان کوتایە سەری و خۆی وخێزانەکەیان کوشت . . علی نە لەشکری ناردەسەریان و نەهەرەشەشی لی کردن وبەقسەی خۆش لە گەڵیاندا خەریك بوو کە ئەوەی ئەم کارەی کردووە شوراتەکان بیدەن بە علی و کەچی ئەوانیش وەڵامەکەیان ئەوەبوو کە ئێمە هەموومان ئەم کارەمان کرد . . . بەڵام نامەونامەکاری و چاویەیەك کەوتنیان لەگەڵ علی داهەبوو . . ئەم گفت‌وگۆ ونامەو نامەکاری‌یە توانیان کە هەندێك کۆمەڵ لە شوراتەکان والی بکەن بگەڕێنەوە لای علی و ئەوبەشە زۆرەشی کەمایەوە وازیان لە گفت‌وگۆو نامەونامەکاری لەگەڵ علی‌داهێناو بەدەنگی بەرزی هاواریان ئەکرد (ڕۆشتن ڕۆشتن بۆ بەهەشت) .

بەڵام ابی ایوبی انصاری کە لە لەشکرەکەی علی دابوو ئەو ئاڵایەی هەڵکرد کە ئەوەی‌بگەڕێتەوە لای لەشکرەکەی علی ئەواهیچی لی ناکری‌و ئەوەشی کەواز لەم کۆمەڵی شورانە ئەهێنی‌و بۆ خۆی ئەچێتەوە کوفەو مەدائن ئەویش هەر هیچی لی ناکری چونکە ئێمە نامانەوی خوینتان برێژین وبتانگوژین ئەم قسانەی (ابی أیوب) تارادەیەك کاریان کردەسەر خەڵکەکەو یەکی لەوانە (فروەی کوری نوفلی ئەشجەعی) بوو کەوتی بەخودا نازانم چ بیانوویەك بە علی بگرم‌و شەری لەگەڵدا بکەم . . ئەم پیاوە بەخۆی‌و پێنج سەد پیاوێکەوە شوراتەکانی جی هێشت‌و شوێن علی‌یش نەکەوت‌و هەردوولایانی بەجی هێشت‌و دوای ئەمانە دوو هەزار کەسی لە شوراتەکان گەرانەوە لای علی .[١]

عبداللهی کوری وەهەبی راسبی کە شوراتەکان لەبەر ئەوەی زۆر نوێژی ئەکردوو زۆریش خواپەرست بوو لەماڵی زەیدی کوری حسینی کواو عبداللهی کوری کوائی‌یە شکری وعروەی کوری جەریرو یەزیدی کوری عاصی مەجازی بە ئیمامی خۆیان هەڵیان بژاردو بەشی زۆریشی لەبەر ئەوە بوو بە دڵیان بوو چوونکە شارەزابوو (رای) راستی هەبوو بەپیرکارەوە زوو ئەچوو بەوەناسرابوو کە نەفرەتی لە هەردوو لایەنی تەحکیم کردبوو علی بەکافردانابوو .

وتی : علی تەحکیمی خوی‌اپشت گوی خست‌و پیاوان حوکم ئەدەن‌و هەر ئەمیش بوو کە لەشەری نەهرەواندا سەرکردەی شوراتەکان بوو شەری لەگەڵ علی داکرد .[٢]

کاتی کە عبداللهی کوری وەهەبی را-بی بە لەشکری شوراتەکانەوە هێرشی هێنایە سەر سووپاکەی علی هاواریان ئەکرد (ئەچین ئەچین بۆ بەهەشت) علی کە ئەمەی دی بەلا یەنگیرانی خۆی وت : ئەگەر هێرشیان هێنا پێش ئەوەی بگەنەسەرتان ئێوە وەرنە دواوە . . سووپاکەی علی لەبەر توندی هێرشی شووراتەکان خۆیان پی نەگیراو بەشێك بەلای چەپ‌و بەشێك بەلای راستدا لایانداو رم وتیر هاوێژەکانی سووپای علی بەرەنگاریان راوەستان‌و لایەنگیرانی علی وردە وردە لێیان نزیك بوونەوە تاتێکەلاوی یەکتربوون‌و شەرەکە گەرم بوو . بەڵام لەشکری شورات بەرگەی ئەم شەرەی نەگرتوو هەموویان کوژران .

حەکیمی کوری سعید وتی :— پاش ئەوەی کە تووشی شەر لەگەڵ خەڵکی نەهرەواندا هاتین هەروەك ئێمە پێیان وتبن بمرن مردن‌و لە سووپای علیش لە حەوت کەس زیاتر نەکوژراو (حرقوسی کوری زهیر) لەناو کوژراوەکاندا هێنرایە دەری‌و عبداللهی کوری وەهەبی راسبی کەمیری شوراتەکان بوو لەگەڵ عبداللهی کوری کوائی یەشکریدا کوژران‌و شیتی کوری رەبعیش گەرایەوە ژێر ئاڵای علی .[٣]

جا ئەگەر بگەڕێین بۆ ئەو هۆیانەی کە علی‌یان ناچارکرد لە نەهرەواندا شەر لەگەڵ شوراتەکاندا بکات زنجیرەیەك شتمان دەست ئەکەوی کە پێش بەرپابوونی ئەو شەرە شتی گەورە بوون‌و هۆی سەرەکیش بوون بۆ بەرپابوونی ئەو شەرەو لەوانەش : پێش شەری نەهرەوان علی لایەنگیرانی خۆی راسپار دبوو کە هەموو شوراتێك خەلەو دەغڵودان چی بەر بکەوی بیدرێتی‌و سەرپێچیان لی‌نەکری بەمەرجی ئەوانیش بی‌دەنگ بن‌و خراپەو دەستدرێژی بەرامبەر خەڵکی نەکەن‌و

حۆ ئەگەر هاتوو دەستیان درێژ کردیان خراپە یەکیان بەرامبەر خەڵکی ..ـە ئەبێ بەرەقترین شێوە وەڵامیان بدرێتەوە .[٤]

ئەمە لەلایەك لەلایەکی ترە وەشەری ناو خۆ هەبوو شوراتەکان زیاتر ..وژان و تاوە ناتاویێ بەسەدەها هەزارەهایان لەشوێنێکدا ..ئەچونەوە کەخۆیان دەستنیشانیان کردبوو ئەکەوتنە شاڵاو بردن و علی .. کردن . . علی‌یش جایان خۆی یاخود کارگێڕێکی خۆی ..ئەپەراندن و هەموویانیان ئەکوشتن .

بەڵام ئەوەندەی پێ نەئەچوو کەسەر لەنوێ درووست ئەبوونەوە . تەماشا ئەکەین : ئەشرەسی کوڕی عوف شەیبانی کە شۆڕشی بەرپا کردوو خۆی و لایەنگیرەکانی کە هەموو کوژران ، هێندەی نەخایان هیلالی ..ی عەلقەمەی تەمیمی شۆڕشێکی بەرپا کردوو علی هێشتا لەمیان ..وو بووەوە کە ئەشهەبی کوڕی بشری بجلی یاخی بوو و کە ئەمیشیان ..' سەعدی کوڕی مەعقەلی تەمیمی شۆڕشی کردوو هێشتا ئەمەیشیان ..بووەوە کە ئەبو بەکری حویکی سعدی شۆڕشی بەرپاکرد . .

..شەکەی ئەم ئەبو بەکرە لەگەڵ شۆڕشی ئەوانی تردا جیاوازی هەبوو ..کە ئەو لەشکرەی کە لەگەڵ ئەم سەرکردەیەدا بوو هەموو عەرەب ..وون و خەڵکێکی زۆری نەتەوەکانی تریشی تێدا بوو)

ئەم سەرکردەیە بەوهێزە گەورەیەی شوراتەوە کە لەدەوری ..ووبوونەوە سووپای علی‌یان راونایە دەوروبەری کوفە وشپرزەیان .. . . .

علی کە ئەمەی بینی هات سووپایەکی زۆر گەورەی درووست کردوو ..ەنگاریان وەستاو شکاندنی . . بەم پێیە شۆڕشی شوراتەکان دژی ..ی لە شەری صفین تا شەڕی نەهرەوان خایاندی و علی توانی چەند ..کەسێکیان نەبێ هەموویان لەناو بەرێت و ئەم چەند کەسەش هەندێك ..گێڕانەوە بەنۆ کەسیان لەقەڵەم ئەدەن و . (بەڵام هیچ دوور نیە کە ئەم ..ەیە موبالەغەی تیا کرابێ و ئەوەی کە ئێمە تێبینی بکەین ئەوەیە کە ..هێزو شۆڕشەیەك لەدوای‌یەکانی شوراتەکانە کە دژی دەوڵەتی ئەمەوی ..پایان ئەکرد .) (نووسەر) ، دوان لەو نۆکەسە چوونەتە عەمان و ..وانیان چوونەتە کرمان و دوانیا چوونەتە سجستان و دوانیان جزیرەو ..یەکێکیان چۆتە یەمەن .[٦]

علی وای زانی کە شوراتەکانی هەموو کوشتووەو رزگاری بووە لێیان و ..کاری بەتەواوی بۆ راست بۆتەوە . . چونکە ئەوانەی کوژرابوون هەموو ..کانی خۆی لە صفین‌دا دلسۆزی علی بوون و ناسرابوون کە عیراقی بوون و خەڵکی شاری بصرەو کوفە بوون و هەمووش کەس و کارو کورو براو ..اوکی ئەوانە بوون کەلە لەشکرەکەی علی دابوون . . تەماشا ئەکەین (عدی کوری حاتەمی طائی) خۆی لە سووپاکەی علی دابوو کەچی کوڕەکەی کەناوی (زید) بوو لەگەڵ شوراتەکان بووەو کوژراوەو ئەمەش یەکەم هۆبوو کە لەشکرەکەی علی خەفەت دایگرێ و چپ و هۆری تێبکەوێ و معاویەش لەو لاوەکە زانی علی خۆی بۆ شەر لەگەڵا کردنی ئامادە ئەکات پێش علی خۆی لە صفین قایم کردبوو چاوەروانی ئەنجامی شەڕی نەهرەوانی ئەکردو کە علی گەڕەایەوە (نخیلە)ی نزیك کوفە بۆ ناو سووپاکەی معاویە بەو پەری کامەرانیەوە گەڕایەوە شام .

شەری نەهرەوان لە مانگی سەفەری (٣٨)ی کۆچیدا واتە (١٧)ی تەموزی (٦٥٨)زاین دەستی پێ‌کردو پاش ئەم شۆڕشە زنجیرەیەك هەستان و شۆڕشی شورات سالآنی (٣٩–٤٠)ی کۆچی روویانداو ئەم شۆڕشانە بوونەهۆی کوشتنی علی بەدەستی یەکی لە شوراتەکان کە ناوی (عبدالرحمن کوڕی ملجمی مرادی) بوو مێردی ژنێك بووناوی (قطام) بوو ، ئەم ژنەکەس و کارەکەی هەموو لە شەڕی نەهرەواندا لە ناو چوو بوون و کەشووی کردووە بەم (عبدالرحمن)ە[٧] .

وەك گێڕراوەتە وەسیێ شتی‌دا داوڵیێ کردووە کە ئەبێ بۆی بکات . یەکەم ئەوە بووە کویلەیەکی پیاوی هەبێ و دووەم کویلەیەکی ئافرەتی هەبێ و سێیەم ئەبێ علی بکوژێت .

وەك مێژوو نووسان دەریان خستووە ئەشعەث کەسەر کردەیەکی سووپای علی بوو لە کوفە بوو پێش شەری صفین بۆ دوژمنایەتی کردنی علی معاویە هەڵی ئەخەڵەتێنی و نەخشەی کوشتنی علیش هەر لەو سەر دەمەدابووە چونکە کوری ملجم ئەچێتە کوفە لەماڵی (ئەشعەث) دائەبەزێ .[٨]

کوری ملجم رۆژی (١٧) رەمەزانی ساڵی (٤٠)ی کۆچی بە شمشێرێکی ژەهراوی تا ئەتوانێ شمشێرێك لە تەوق سەری علی ئەدات و بە دەنگی بەرز هاوار ئەکات و ئەلێ : علی حوکمدان هەر بۆ خوایەنەك بۆتۆ . . ئەمەش لەو دەمەدابوو کە علی ئەچوو بۆ مزگەوت بانگی بەیانی بدات . .

ئەوەی جێی سەرنج راکێشان بێ ئەوەیە لە ئەحکامەکانی شووراتدا لایەنی ناوەندی گرتن نەبووە . . دەستەی راست ئەوانەبوون کە باوەریان هێناوەو دەستەی چەوتیش کافرن .[٩]

لێرەدا ئەبێت لای خاڵێکی گرنگ لادەین . . ئەویش ئەوەیەکە بیروباوەری شوراتەکان و لە ئاین تێگەیشتنیان و راستی و پاکی ئەوئالآ ئاینیانەی هەڵیان گرتووەو روانینیان بەرامبەر ئەوەی لە گەڵیان نیەو کۆن و نوێ دەمە تەقێ زۆری لەسەر کراوە .[١٠]

لەم شتانەش بەخشینی ئەو ئاینداریە کە هەڵە ئەکات و ئەم بەخشینەش وەنەبێ هەڵوێستی ئەوشوراتانە بووبێ کەبوونە بەردی

بناغەی شورات یاخود هەموو شوراتەکان بوبیٚ بەڵکو ئەم هەڵوێستە هی ئەو تاقەو شکەیە کە لە شوراتەکان جیابوونەوەو مەبەستم لێرەشدا (مەرجەئەیە) . . کە هەڵوێستیان بەرامبەر ئەو باوەرهێنەرەی هەڵەی گەورەی کردووە ئەوەیە کە ئەبیٚ لەم دنیایە ببەخشریٚو حوکمی بەسەردا نەدریٚو بیٚپرسینەوەی هەڵەکەی بخرێتە رۆژی قیامەتو هەر ئەم هەڵوێستەشیانە کە ناویان بە (مەرجەئە) ببەن و ئەم ناوەش وەك مێژوو نووسان (١١) بۆی چوون دوو مەبەست ئەگەیەنیٚ یەکەمیان دواخستنی حوکمدانەکەیەو دووەمیشیان بەخشینی ئەوەیە کە هەڵەکەی کردووەو لای (مەرجە ئەکانیش) لەرووی عەقڵی‌یەوە ئەم دوو مەبەستە بەیەکتری ئەگەنەوە وەك :

حوکم بەسەر هەڵەکاردا بخرێتە رۆژی حساب و مەبەستیش لەم کارە ئەوەیە کەنیاز پێش کردەوە بکەویٚ .

ئەوی تریشیان واتە (خراپە لەگەڵ ئایندا بیٚزیانە هەروەك چۆن کفرکردن خودا پەرستنیشی لە گەڵدابیٚ کەڵکی نیە . .) واتە کەسیٚ بڕوای بەخودا وپێغەمبەرو قورئان هەبیٚ ئەم هەڵەیەی لە ئاینەکەی بیٚ بەشی ناکاتو کافرێکیش تەنیا خوا پەرستنێك نایباتە ریزی ئەوانەی کە باوەریان هەیە .

هەروەك لە سەرەتا پیشان دراکارەساتەکانی شەری جمل وصفین بوون بوونە هۆی درووست بوونی گیروگرفتو ئەم گیرو گرفتەش ئەوانە ئەگرێتەوە کە پیٚیان ئەوتن بایەخداران بەهەڵەی گەورەو ئەمانەش ئەوانەبوون هەردوو لای شەری صفین‌یان بەکافرداناو لەم رایەیانا جیاوازیان لە نێوان گەورەو بچووکدانە کردووە و ئەم هەڵوێستەشیان لەناو خۆشیانو دەستەکانی دوای خوشیانا دابووە بیرێکی سیاسی دیارو بەلاٖم لە دنیای زانیاریدا کەوتە گێژەنگی مێژووە وە وبیٚسەرو بەرمایەوە .

مەبەستمان لێرەدا ئەوەیە بەراوردی ئەو هەڵوێستانەی شوراتە کەسەبارەت مافی سیاسی مرۆڤ بوویانە لەگەڵ ئەو هەڵوێستەی کە لەبەریتانیا دوای ئەوان سەری هەڵدا .

گەلی بەریتانیایی سەدەی حەڤدەهەم وای بۆ روون بوو بووەوە کەمەلێك شارلی یکەم تاوانی ئەوەی کردووە دەستی بۆ مافی خەڵکی بەریتانیا درێژ کردووە . . لەسەر ئەمە لیٚی راپەرینو داوای لەسێدارەدانیان کردوو لە سێدارەشیاندا . . لە مێژووی بیری ئینگلیزیدا دوو فەیلەسوفی سەبارەت بەم حوکمدانە بەسەر شارلی یەکەمدا راست بوونەوە . . یەکێکیان بەرگری کردن بوو لەو مافەی کەمەلیك هەیەتیو مەلیك بۆی هەیە چۆنی بۆبلویٚ وارەفتار بکاتو فەیلەسوفەکەی تریشیان بەرگری کردن بوو لەگەلی بەریتانیاو گەل ئەبیٚ هەمیشە ئاگاداری کردەوەکانی مەلیك بێتو ئەگەر مەلیك هەڵەی کرد بۆی هەیە دایگریٚو لەسەر تەخت لایبەریٚ .

فەیلەسوفی یەکەمیان (ترماس هوبز) بوو وتی : لەبەر ئەوەی مەلیك لەلایەن گەلەوە هەڵنەبژێرراوە مەلێك بۆی هەیە چۆنی ئارەزووکرداوا رەفتار لە موڵکی خۆیدا بکات . . (مەبەستمان لە قسەکان ئەوەیە کەمەلیك هەڵەی کردووە چونکە هەڵە بەسەنگی شوراتی‌یەکان لەکاردا بکێشریٚ کە حوکمی لەسەر بدەین . . ئەی ئەو سەنگە لە کویٚ دەس ئەکەویٚ کە مەلیك ئەوەندە دەسەلاٚتی بالاٚبیٚ دەسەلاٚتێك لەسەرووە ئەوەوە نەبیٚو بارای خەڵکیش هەر چی‌یەك بیٚ ئەو بەپیٚی ئەو یاسانموونەیانەی خوی هەیەتی قسە ئەکاتو ئەجوولێتەوە) .

فەیلەسووفی دووەمیان (جون لوك) شتی زۆر وتو ئەوەشی روون کردەوە . . مەلیك ئەبیٚ نوێنەری خواستو قازانجەکانی گەل بێتو ئەشیٚ والە قەڵەم بدریٚ کەلەلایەن ئەوانەوە هەڵبژێرراوە لەبەر ئەوە ئەگەر مەلیك هات لەریٚی راست لایدا گەل مافی ئەوەی هەیە لەسەر تەخت لایباتو یەکێکی تری لەجێگە دانیٚ .

ئەم نموونە هێنانەوەیەمان بەراوردێك بوو لە نێوان بیروڕای فەیلەسووفەکانی بەریتانیاو ئەو بیرورایەی کەشوارتەکان بەرامبەر بەهەڵەی گەورە بوویانە[12] چونکە دەستەکانی شورات بەکافر دانانی ئەوانەی لە شەری صفین‌دا حکمیان پەسەندکرد بەکافردانانی هەموو ئەوانەی بە حوکمەکە قایل بوون لەبنەرەتا ئەو هەڵوێستەی (جون‌لوك) ئەگرێتەوە کەوتی سەردار ئەگەر هات لەیٚی راست لایدا مافی گەلە کەلای بەریٚو بۆشی هەیە کە لەناو خۆیدا یەکی هەڵبژێریٚ شایستەی باوەر پیٚکردن بیٚ .

شوراتەکان لە گەرمەی کاریاندا بۆوە دیٚهینانی ئەو ئامانجانەی هەیانە . . ئەم گەرم بەپیرەوە چوونەیان تووشی هەڵەی کردنو هەڵەکانیشیان زیانیان بەبیروباروەرەکانیان گەیانو سەرهەڵدانی ئەم هەلاٚنەشیان لەوکەلێنەوەسەریان هەڵدا کەپیٚی ئەلێن تەسکی ووشکی بیرو باوەری ئاینی .[13]

لە نووسینی (فجر اليقظة القومية) دا دەرکەوتنی شوراتو ئەو شورشانەی کە سەردەمی ئەمەوی عەباسی‌یەکان یەك بەدوای یەکدا کردوویانەو ئەوباری ئابوری‌یەی کەبووەو ئەوستەمکاری‌یەی کە بەرامبەریان کراوە بەدوورو درێژی شی کراونەتەوە ، لێرەدا لادانێك لەوبیرو باوەرە سەرەتای‌یەی پێغەمبەر(د .خ) هاتە پێشی کە بۆیەکسانی موسوڵمانەکان بەچاو پۆشین لەنەژادیان پێکی هێنابوو ، هەروەها ئەوەشی شی‌کردۆتەوە کە شوراتەکان سەرەتای سەردارانی بەر هەڵستکارانی

عه‌ره‌بن‌و والی وکارگێره‌کانی ده‌وڵه‌ت جه‌وروسته‌میان به‌رامبه‌ر کردوون‌و به‌ به‌راوردکردنیان له‌گه‌ڵ پارته‌کانی تری موسوڵمانان له‌ مافیان که‌م کراوه‌ته‌وه‌و له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که‌ قوربانی زور گه‌وره‌یان داوه‌ به‌ڵام به‌زه‌بری ئه‌و ده‌سه‌ڵاته‌ی که‌ ئه‌و سه‌رده‌مانه‌ هه‌بوون که‌ شوراته‌کان شورشیان دژ ئه‌کردن مێژووکه‌شیان ته‌فروتوونا کراوه‌ وله‌ناوبراوه‌ .

دیسان له‌ نووسینی ناو براودا ئه‌وه‌ ئه‌ڵێ که‌وه‌ك پارتێکی سیاسی رێکخراو شیعه‌ هه‌بوو . . ئه‌وده‌مه‌ دژی کاز به‌ده‌ستان بوو . .

ئه‌م پارته‌ش دوای کوشتنی علی کوری ابی طالب ده‌رکه‌وت‌و به‌ڵام ئه‌م درووست بوونه‌یان نه‌ك هه‌ر له‌خواسته‌کانی بزوتنه‌وه‌ی شۆرشگێری یه‌که‌مجار یان دووری خستنه‌وه‌ به‌ڵکو هه‌ندێ جار ئه‌و تاقی کردنه‌وانه‌شیان به‌ته‌واوی ئه‌شێوان که‌ له‌وه‌وپێش ده‌رسیان لێ‌وه‌رگرتبوو . . جاوه‌ك نووسینه‌که‌ ئه‌یگێرێته‌وه‌ پێش ئه‌م پارته‌ سیاسی‌یه‌ ی شیعه‌و پێش کوشتنی علی هه‌بوو . . ئه‌م پارته‌ کۆنه‌ له‌ویژدانی کۆمه‌ڵی عه‌ره‌بدا ئه‌ژیاو بۆرخاندنی کار به‌ده‌ستانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ جا ئایا ئه‌و کار به‌ده‌سته‌ ئه‌مه‌وی بوایه‌ یاخود عه‌باسی تێ ئه‌کۆشان و مه‌به‌ستیان زیندووکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌ڵاتی گه‌ل‌و ئه‌و تاقی کردنه‌وه‌وا نه‌بوو که‌ رژێمی ده‌ربه‌گایه‌تی سه‌رده‌می ئه‌و ده‌سه‌ڵاتدارانه‌ گۆره‌و شاریان دابوون وده‌ستیان نابووه‌بینیان‌و ئه‌و پارته‌ سیاسیه‌ش پارتی شورات بوو .[١٤]

ئه‌و گۆرانه‌ سیاسیانه‌ی که‌ ئیمپراتوریه‌تی‌موسوڵمانان به‌خۆیه‌وه‌یینی ، شوراته‌کانیش وه‌ك پارتێکی سیاسی سه‌ر به‌ خۆو خاوه‌ن سه‌ردارو چه‌کدارو ده‌وڵه‌تدار وخاوه‌نی رژێمی سیاسی‌و کۆمه‌لایتیان به‌خۆیانه‌وه‌ بینی . . خه‌یاتیشیان دژی ئه‌و رژێمه‌ ئه‌رستۆکراتی‌یه‌ته‌ بوو که‌ هه‌موو نیازێکی په‌ره‌پێدانی رژێمی ده‌ره‌به‌گایه‌تی بوو پووچ کردنه‌ وه‌ی ئه‌وقسانه‌ بوو که‌ به‌ناوی پێغه‌مبه‌ره‌وه‌ (د .خ) کرابوون‌و نه‌شیان ئه‌ویست که‌ قوریشی‌یه‌کان کاری موسوڵمانه‌کان به‌رێو به‌رن‌و بیروباوه‌ری دیموکراتی‌یه‌کاینشیان ئه‌وه‌بوو که‌ خه‌لیفه‌ ئه‌بێ به‌پێی لێهاتوویی هه‌ڵبژێرری وخه‌لافه‌ت نابێ به‌پێی تیره‌گه‌رێتی بێ‌و پشتاو پشت بوی بێته‌ خواری‌و هه‌موو موسوڵمانێکیش بوی هه‌یه‌ خۆی بۆ ئه‌و شوێنی خه‌لیفه‌یه‌ی که‌ مه‌به‌سته‌ پالاوته‌ بکات . .[١٥] دروشمێکیشی به‌رز کرده‌وه‌ که‌ ئه‌بێ ئه‌وانه‌ی به‌پێست‌و به‌نه‌ژاد له‌یه‌کتری جیان‌و موسوڵمانن به‌یه‌ك چاو ته‌ماشا بکرێن‌و جیاوازیان له‌ نێواندا نه‌کرێ‌و ئه‌بێ له‌رووی ئابووری‌یه‌وه‌ (مافی خودایی)یه‌کسان بن‌و ئه‌م بیرو باوه‌ره‌شیان ل مێژووی موسوڵمانێتی پێش خۆیان‌و سه‌رده‌می خۆشیاندا که‌ له‌ رژێمێکی کۆماری ئه‌چێت نه‌بووه‌ .

شنوراته‌کان یه‌که‌م بزوتنه‌وه‌ی سیاسی عه‌ره‌ب بوون‌و به‌ چاوی جیاوازی‌یه‌وه‌ ته‌مهشای ئه‌وموسوڵمانانه‌یان نه‌ئه‌کرد که‌ له‌ نه‌ته‌وه‌کانی تری غه‌یری عه‌ره‌ب بوون و سوپاکه‌شیان له‌عه‌ره‌ب وله‌نه‌ته‌وه‌کانی ترو کۆیله‌ پێکهاتبوو بێ‌جیاوازی وه‌ك یه‌ك له‌ش دژی دوژمنه‌کانیان ئه‌جه‌نگان‌و له‌وانه‌ نه‌بوون ته‌نیا هه‌ر بۆشه‌ر پێویستیان به‌کویله‌ هه‌بێ‌و یاخود دڵخوشیان بده‌نه‌وه‌و به‌جه‌نگاوه‌ری پله‌ی دووه‌م ته‌ماشایان بکه‌ن‌و یخانخته‌دوای سووپاوه‌ .

بێجگه‌ له‌م شتانه‌ی که‌ له‌بیروباوه‌ر که‌یاندا بوون له‌ بزوتنه‌وه‌که‌یاندا نه‌ك ئافره‌ت ته‌نیا هه‌ر ده‌وری بووه‌ به‌ڵکو وه‌ك پێویست‌و هانده‌ر جه‌نگاوه‌ر بوو مه‌یدانی جه‌نگی ئه‌بینی‌و خاوه‌نی هه‌موو مافێکی خۆی بوو وچۆن پیاوه‌کانی شورات له‌لایه‌ن کارگێره‌کانی ئه‌مه‌وی‌و عه‌باسی‌یه‌وه‌ تووشی چه‌رمه‌سه‌ری ئه‌هاتن و نموونه‌ی ئازایه‌تیان ئیستاش باسی‌ئه‌کرێ . . ئافره‌ته‌کانیشیان به‌و پێ‌یه‌ تووشی چه‌رمه‌سه‌ری‌و ناخۆشی ئه‌هاتن .

(عبد اللهی کوری زیاد) کارگێرێکی ده‌وڵه‌تی ئه‌مه‌وی بوو له‌ عیراقداو والی‌یه‌کی ده‌رکه‌وتووبوو ، ئافره‌تێکی شوراتی گرت ودوای ئازاردانێکی زۆر هه‌ردوو ده‌ست‌و هه‌ردوو قاچی بریه‌وه‌و له‌بازاردا فری‌ی دا[١٦] .

سروشتی دیموکراتی که‌ پێکهێنه‌ری بنه‌ره‌تی ره‌فتاری بزوتنه‌وه‌ی عه‌ره‌به‌شێوه‌ی ئاشکرای ئه‌م دیموکراتی‌یه‌مان لای شوراته‌کان ده‌ست ئه‌که‌وێ و ئه‌وهۆزانه‌ش وه‌ك ته‌میم و حه‌نیفه‌و ره‌بیعه‌ که‌ به‌لای شوراته‌کاندا لایاندا پێش په‌یدابوونی موسوڵمان خاوه‌نی مێژوویه‌کن که‌پریه‌تی له‌شه‌یدا بوونی سه‌ربه‌ستی‌و ئه‌و دیموکراتی‌یه‌ یه‌که‌ ئاینی موسوڵمانی له‌سه‌ر پێکهێنرا .

زیادی کوری باوکی خۆی (باوکی نه‌زانراوه‌کێ‌یه‌) به‌رامبه‌ر به‌ شوراته‌کان ئه‌ڵێ : ئاگروپووشوو بۆسووتان چه‌ند له‌یه‌کتر نزیکن قسه‌ی ئه‌م شوراتانه‌ش له‌ دڵ له‌وه‌ش نزیکتره‌ .

له‌ مێژووی شۆرشگێری .موسوڵمانانداا ئه‌وه‌ی که‌ بزوتنه‌وه‌کانی شوراتیان پایه‌دار کردوو .ئه‌و هه‌موو شه‌وقه‌یان به‌ بیروباوه‌ر که‌یان‌داو ئه‌ونه‌مری‌یه‌ مه‌زنه‌ی بۆشه‌هیده‌کانیان هێنایه‌کایه‌ . . هی‌ئه‌وه‌یان نه‌بووه‌ که‌ خاوه‌نی بیروباوه‌ر بوون یا خود خۆیان به‌به‌رده‌وام بووی تاقی‌کردنه‌وه‌کانی موسوڵمانی ئه‌زانی و یاخود بیروباوه‌ره‌که‌یان دوو ده‌وڵه‌تی شوراتی پێکهێنابێ که‌ یه‌کێکیان شوراتی ئه‌زارقه‌ بوو له‌ ئه‌حوازو دووه‌میان ده‌وڵه‌تی شوراتی (النجدات) بوو له‌ دوورگه‌ی عه‌ره‌ب .

بگره‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ بوو که‌ ته‌نانه‌ت لای دوژمنه‌کانیشیان خوشه‌ویست بن چونکه‌ له‌گه‌ڵ هه‌موو بزوتنه‌وه‌یه‌کی شۆرشگێری تری عه‌ره‌بدا جیاوازی ئه‌وه‌یان هه‌بوو که‌ ئه‌مان واته‌ شوراته‌کان هه‌میشه‌ ئه‌یانویست ئه‌و بیروباوه‌ره‌ی هه‌یانه‌ بلاوی بکه‌یه‌وه‌و ئه‌وده‌وڵه‌ته‌ ده‌ره‌به‌گایه‌تی‌یه‌ی

کەبووە لە ناوی بیەن‌و لەشەرەکانیشیاندا کە دژی دەوڵەتی ئەمەوی یاخود عەباسی کردوویانە ناوبانگی ئازایەتی‌و سل‌ەکردنەوەیان دەرکردووەو بە (شێرەکانی عەرەب) ناوبراون و نەیان ئەویست ئەو بیروباوەڕەی هەیانە ئاشکرای نەکەن‌و بیشارنەوە[١٥] .

سەرداری شووراتەکان (ولیدی کوڕی صریف) لەوشەرەیدا کە دژی عەباسی‌یەکان سەردەمی خەلافەتی هارونە رەشید لەخاکی جزیرەدا کردی ئەڵێ :

أنا الولید ابن طریف الشاری　　قسوره لایصـــطلی بـــناری
جورکم أخرجنی من داری

هەروەها مەرداسی کوڕی ئەدیە کە یەك یەکێکە لە پاڵەوانەکانی شورات‌و یەکێکە لەو کەسانەی کەمەردایەتی‌و شەهید بوونیان گەورەترین شوێنەواریان لەدەروونی خەڵکیدا جی‌هێشتێ .

کاتێك زیاد کوری باوکی خۆی والی ئەمەوی‌یەکان بوو لە عیراق وتارەرەشە پرستەمکاری‌یەکەی خوێندەوەو وتی : (بێ‌تاوانیان ئەبێ تاوانبارو چاکەکەیان ئەبێ خراپ بکەم) ابو بلال بەرەنگاری وەستاو ئایە تێکی قورئانی خوێندەوە کە ئەفەرموێ (وابراهیم الذی وفی . الا تزر وازرة وزر الأخری . وان لیس للأنسان الا ماسعی) وبە پێ‌ی ئەم ئایاتە نکولی لەوەکرد کە سیاسەت‌و حوکمدارێتی راست‌هەبێ .

أبو بلال یەکێك بوو لەو کەسانەی کە پاڵەوان‌و ئافرەتانی دلێری شوراتەکان لەبەردەمیا بکوژن دەنگ نەکات و چاودانەخات ، لەبەر ئەوە ئالاّی شۆڕشی دژی ئەمەوی‌یەکال هەڵگرت‌و بەرامبەری لەشکری ئەمەوی راوەستاو لە شەری (ئاسك) داشکاندنی .

بەلاّم سەرکردەکانی دەوڵەتی ئەمەوی ئەوانەی کە بەجەنگ نەیانتوانی ابی بلال بشکێنن . . لەکاتی دابەستنی نوێژدا کاتێ کە ابو بلال ولایەنگیرەکانی بەرەورووی خودا لە کرنۆشدابوون لە لایەن سوپای ئەمەوی‌یەوە هێرشیان کرایەسەروو هەموویان کوژران .

ئەم کارەپیرۆزەی ابی بلال مرداس کوڕی ئەدیە کە لەسەری کوژراو لەبەر ئەوەشی کە لەسەر راستی شەهید بووەو لە پێناوی ئامانج‌و بیروباوەڕەکانیدا دلێرانە تێکۆشاوە وای لەلایەنەکانی تری ناشوراتیش کردووە کە بەیەکێ لە خۆیانی دابنێن‌و موعتەزە لە وای دائەنێ کەلەوانەو گەلی رەفتاری پاڵەوانێتی وسالاری ئەگێرنەوە .

ئەوەی کە لێرەدایە خەمان بگرێ‌و هانمان بدات بپرسین ئەگەر بوونی شرات بریتی بێ لەوەی کە پارتێکی دادوەرو کۆماری‌و　رێ‌ی ئەوەدا کە مرۆڤ باوەری پی‌هێناوە کسان بێ‌و باوەری راستی سەرەتاو سەردەمی موسولمانی بن بەرامبەریان ئەبێ بۆ شێواندن‌و ئالۆزکاری هەبێ کە بەشی زۆری مێژوونووسان‌و پشکنکارانی کۆنی عەرەب کردوویانە ؟

ئێمە بەلامانەوە وایە وەرگرتنی ئەم هەڵوێستە نازانیاری و ن‌ ویژدانانە بەزۆری لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە بوون .

١ – مێژووی شوراتەکان ئەومێژوو نوسانە ئەیاننوسی کە خۆیان پیاوی دەوڵەتی ئەمەوی عەباسی بوون و دیارە ئەبێ کەدووژمنی شوراتەکان بن ، شوراتەکانیش خۆیان چونکە هەمیشە ئەیانویست پەرە بەبزوتنەوەکەیان بدەن و لەبەر ئەوەش کە هەمووکات سەرقاڵی شەڕو شۆڕش بوون ماوەی ئەوەیان نەبووە کە مێژووی بزوتنەوەو مەبەستەکانی خۆیان بنووسینەوە . . لەگەڵ ئەمانەشدا ئەومێژوو نووسانە بەزەبری ئەوشەڕو شۆڕش‌و گەمارۆ دانەو ئەوژیانە سەرەتای‌یەی کە شوراتەکان ئەیانکردوو بەرپایان ئەکردوو هەیانبوو نەیانتوانی دان بەوەدا نەنێن کەشوراتەکان تەقەللایەکی زۆریان داوە کە ئامانجەکانیان وەدی بهێنن . . دیسانەوە لەو شیعرانەشیان کە کەمێکی دەست کەوتووە . . یاخود بڵێین نووسراوەتەوە پلەی زانیاری‌و شارستانی‌یەتیەك کە ئەوسەردەمە بووە بۆمان دەرئەخەن .

٢ – ئەوتوندو تیژی‌یەی کە لەلایەن دەوڵەت‌و ئەو قەلاچۆ کردنە بە کۆمەڵەی کە لەلایەن علی کوری ابی طالب و کاربەدەستانی بە نی‌ئومەیە یاخود عەباسی‌یەکانەوە بەرامبەر بەشوراتەکان ئەکران ئەمانەگشت زیاتر رقی شوراتەکانیان هەڵسان و خستنیانە نارەحەتیەوەو کەوتنە سەرئەو رێگەیەی کە پی‌ی ئەڵێن تۆڵەسەندن و ئەمەش وای لی‌کردن تووشی هەڵەبن‌و لەو بیروباوەڕەی کە هەیانبوو چەندە دەستەیەکی لی‌جیابنەوەو لە ئەهوازو خاکی نیمچە دوورگەی عەرەب‌و باکووری ئەفەریقاو چیاکانی جەزائر چەند دەوڵەتێك پێکبهێنن .[١٨] .

ئەم هەلاّنەش کە ئەنجامی ئەوشتانەی لێیان دواین کە تووشی شوراتەکان هات بەلاّیەن مێژوونووسانی ئەوسەردەمەوە باشترین هەل بووە کەدەستیان کەوتووە بۆ ئەوەی هەزار ئەوەندەی تری پێوەنێن‌و لەبەرچاوی موسولمانە ساوێلکەکانیان بخەن‌و مەبەستیشیان لەمەدا لێدانی بیروباوەڕەکەیان‌و ئەو دەورە دلێری‌و شۆڕشانەبوو کە لەپێناوی بزوتنەوە بیری‌یەکەیاندا پی‌ی هەستابوون .

سەرچاوەیەك[١٩] ئەوەمان بۆ ئەگێڕێتەوە کە رەفتارو ئازایەتی‌و پاکی شوراتەکان کارێکیان کردووە ببنە جی‌ی رێزو شانازی گەلێ ناودارو کەسانی ئاینی زانیارو سەردارەکانیشیان وەك ابو عبیدەی کوڕی معمر کوڕی مثنی‌و خلیلی کوڕی احمد فەراهیدی کارێکی ئەو تۆیان کردووە کە خەڵکی بەتەواوی باوەریان پی‌بکەن‌و لە دڵیاندا جێگەی

خۆشەویستیو ڕێزیان بۆ بکەنەوەو ئەڵێ :

وەك بۆمان دەرکەوتووە پارتی شورات لەرەگەوە بزوتنەوەیەکی میللی بووەو ئەبێ لاش نەدەین لەوەی کە ئەم بزوتنەوەیە خاوەنی فەلسەفەو بیروڕای کی عەقلانی بووە بەلأم بۆ سەرفراز کردنی ئەو بیروڕایەو بۆ ئەم مەبەستەش زۆر توند دەستیان بەم بیرو باوەڕەوە ئەگرت . . ئەم بیروباوەڕانەی شورات وەك هەموو بیرو باوەڕێکی تر کە لەولأتانی تردا هەبوو ئەمیش توانی زۆر لە ڕۆشنبیران بەلای خۆیارا بکێشێو زۆر لە زانیارو ئەدیبی سەردەمی عەباسی‌یەکانیش لایەنیان گرتوونو لەگەڵیاندابوون . . بەلأم نەیانئەتوانی کە لە سنووری ئەورۆشنبیری‌یەی کە دەورەی دابوون بچنەدەرێ چونکە هەروەك لە ناخەوە بەرهەلستکاری دەوڵەتی عەباسی بوون بەلأم نان خۆری دیوەخانی خەلیفەبوون و سۆزی خەلیفە ئەیگرتەوە .

هەروەك سەرچاوەیەك دەری خستووە (١٦) کە بەناوبانگترین مژدەدەری شوراتەکان فەیلەسووفی ناسراوو زمان ڕەوانی بەناوبانگ أبو عبیدەی معمری کوری مثنی بووە . ئەم سەرچاوەیە پەنجە بۆ بەرێز (المرتضی) ڕائەکێشێو ئەڵێ .

«أبو حاتم پێ ڕاگەیاندینو وتی : أبو عبیدەی معمری کوری مثنی لەسەر ڕای شوراتەکان بوو بەلأم ئەیشاردەوەو دەری نەدەخست» و (ثوری)یش وتی ئەگەر بمویستایە توزێ دڵی أبو عبیدە کەیف خۆش بکەم باسی شوراتەکانم بۆ ئەگێڕایەوە . . ڕۆژێك لەحەوشەی مزگەوت دانیشتبوو چوومەلای . . چاوی لەزەوی‌یەکەی بەردەمی خۆی بریبوو . . سلأوم لێ کرد کەچی هیچ وەلأمی نەدامەوە . . منیش ئەم شیعرەم خوێندەوە .

ومــا لــلـمــرأ خير فى الحيــاة اذ مــا عــد من سـقـط المتــاع

(ئەم شیعرەش هی قطری کوری فجائەی سەرکردەی بە ناوبانگی شوراتە – نووسەر) . گە گوێی لە شیعرەکە بووسەرنجێکی دام وتی : باشە ئەزانی ئەو شیعرە هی کێ‌یە ؟ وتم : شیعری قطری‌بەوتی : دەك زمانت لال بێ ئەی بۆنەت وت أبو نعامە (نازناوی قطری بوو – نووسەر) .

پاشان میری باوەر هێنەران أبو عبیدە پێ‌ی وتم : ئەم قسەیە لای کەس مەدرکێنە . . منیش بەڵێنم دایەکە ئەبێ هەر گڵ لێم بیبە .

ئەوەی کە جێ‌ی سەرنجە ئەوخاڵە گرنگەیە کە ئەو دەستە ئاینیانەی کە لە ناو ئاینی موسوڵماندا پەیدابوون پاشماوتی‌یان تا ئەمڕۆش هەرماوە .

بەلأم هەندێکی تریان پاش ئەوەی کە ئەومەبەستە بنەرتی‌یەی هەیانبوو بە هۆی توند دەست بە بیروباوەر گرتنو زۆر ڕۆشتنەوە نەماو خۆشیان پووکانەوەو بەرەونەمان چوون ، لەمانەش معتزە لەو ئەشاعرەو ظاهریە بوون . . ئەوانی کەشیان کەمانەوە شیعەیە بە هەرسێ لقەکەیەوەو ئیمامیو زەیدیو ئیسماعیلیو هەندێ تیرەی کەبوون کەچوونە باکووری ئەفەریقاو باشووری ڕۆژهەلأتی عەرەبیو کەمێ دوورکەوتنەوەو . . ئەوەشی کەبیەوێ بەدوای ئەم دابرانەیان لەیەکتری بگەڕێ . . ئەبێ ئەم دابرانەیان لەیەکتری بەسەرنجی ڕاستیو مەبەست وەربگرێ وئاگاداری ئەوەبێ تیرەکانی ئیستاو ڕوگە بنەرەتی‌یەکانیان بێ تێکەلأویان نەکات چونکە ئەم دوورکەوتنەوەیە لەیەکتری بە پێ‌ی دۆخو ئایدۆلۆژیو ئامانجی ئەم دەستانەبووە[٢٠]

پەراوێزەکان

١ – نووسەرێکی نەناسراو تأریخ الخلفاء (دەستنووس) ل – (١٠٦)

٢ – الشهرستانی الملك والمنحل ل (١٩٩)

٣ – نووسەرێکی نەناسراو هەر ئەو سەرچاوەیە

٤ – طه حسین الفتنه الکبری

٥ – نووسەر

٦ – ستودارد ، لوثرپ حاضر العالم الأسلامی – بەرگی ٣ ، ٤ ل (٣٢٦)

٧ – ستودارد ، لوثرپ هەر ئەو سەرچاوەیە

٨ – ناجی حسن الخوارج بین البداوة والتحضر ل (٣٠٩)

٩ – زکی نجیب محمود المعقول واللامعقول في تراثنا الفکری – القاهرة . دار الشروق ل (٤٨ ، ٥٠)

١٠ – زکی نجیب محمود هەر ئەوسەرچاوەیە ل (٥٠)

١١ – زکی نجیب محمود هەر ئەو سەرچاوەیە

١٣ – زکی نجیب محمود هەر ئەو سەرچاوەیە

١٤ – محمد عمارە فجر الیقظة القومیة – القاهرة – القاهرة للثقافة العربیة ل (١٣٧ ، ١٣٨)

١٥ – محمد عمارە هەر ئەو سەرچاوەیە ل (١٣٩ ، ١٤٠)

١٦ – محمد عمارە هەر ئەو سەرچاوەیە ل (١٤٠ ، ١٤١)

١٧ – محمد عمارە هەر ئەو سەرچاوەیە ل (١٤١ ، ١٤٢)

١٨ – محمد عمارە هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل (١٤٦ ، ١٤٧)

١٩ – دائرة المعارف الأسلامیة بەرگی هەشتەم – مادە الخوارج ، ل (٤١٤ ، ٤٧٦)

٢٠ – هادی العلوی التراث الأسلامي (مناقشات مع مستشرق معاصر) گۆڤاری العلوم ژمارە (٢) ساڵی سیازدەی ١٩٦٨ ل (١٥)